

«Юсуф ва Зулайхо» достони муаллифи хусусида олимларимиз ўртасида турли хил фикрлар мавжуд. Бизгача етиб келган ўзбекча ушбу асар «Хазрати Яъқуб ва Юсуфнинг дуоסי бирла Юсуф огалари гуноҳини тенгри таоло афв қилғони» боби билан тугалланади. Шу охирги қисм муаллиф томонидан ёзиб улгурилмаганми ёки уни кўчирган котиб тушириб қолдирганми — ҳозирча аниқ эмас.

Алишер Навоий ўзининг «Тарихи ҳукамо ва анбиё» асарида Юсуф қиссасини қуйидагича ифода этади: «Юсуф алайхи-с-салом қиссаси андин машхуррокдурким, ихтиёж анинг тафсилина бўлғай, невчунки гаробати ва ширинлиги била кўп ақобир ҳам назм ҳам наср анинг шарҳ асбобин тузубтурлар ва баёнида сеҳрлар кўргузуптурлар. Ул жумладан бири Фирдавсий Тусий ва яна бири хазрат Махдуми Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий маддазаллахулолийким Юсуф алайхи-с-саломнинг хусни ва жамоли таърифдин мустағнийдур. Анинг даги фазл ва қамолига васф ҳоҷат эмас. Яна Хожа Масъуд Ирокий ҳам назм қилибтур ва бағоятнинг додин берибтур. Яна даги азизлар машғулук қилибтурлар. Бовужуди булар бу бебизоат ҳамки иборати роҳимдиндур. Хомаи фотир хотирга бу орзуни кечурурким, иншооллох, умр омон берса, турк тили била ўқ қофири қавн варақ узра хомаин мушкин шамогани сурғай, бу қисса назмин ибтидо қилиб, интиҳосига етқурғай. Шеър;

Ҳақ бу тавфиқни насиб этғай, ё насиб улча тенгридин етғай»

Юқорида келтирилган маълумотлардан аёнки, Навоий ўзини Фирдавсий Тусий, Абдурахмон Жомий ва Хожа Масъуд Ирокий қаторида шу қиссанинг роқимларидан бири ҳисоблайди ҳамда ҳалигача турк алфозида ҳеч қим баён этмаганини таъқидлаб, умр омон берса, бу тилда яратиб, итмомига, интиқосига етқазилши режалаштириб қўяди. Аммо шоирнинг бу олижаноб режалари амалга ошганми ёки режалигича қолиб қетганми — қўпчилиқ олимларимизга аниқ эмас. Агар «Тарихи ҳукамо ва анбиё» асари 1480—1490 йиллар орасида яратилгани ва у бундан кейин ҳам қарийиб 20 йил мобайнида ижод билан шугулланганини эътиборга олсак, шоир ўз орзусини рўёбга чиқарган бўлиши эҳтимоли юзага келади.

Айни пайтда туркий тилда яратилган «Юсуф ва Зулайхо» достонининг жуда қўп нусхалари мамлақатимиз қўлёзма фондларида, чет эл қутубхоналарида, шунингдек, бир қатор қишилар қўлида сақланмоқда.

Зотан, мазкур қўлёзма нусхаларнинг бирортаси ҳам Навоий яшаган даврдан олдин эмас, балки XVI ва ундан кейинги асрларда қўчирилгандир. Уларнинг энг қадимийси Туркиядаги Тўпқопи сарой қутубхонасида сақланаётган 832-рақамли қўлёзма саналиб, у 1516 йилда Хирот шаҳрида, Париж миллий қутубхонасидаги нусха эса 1563 йилда қўчирилган.

Шу чоккача Дурбекка нисбат берилиб келаётган «Юсуф ва Зулайхо» достонининг муаллифи кўпчилик адабиётшуносларимизнинг бахсу мунозараларига сабаб бўлмоқда. Баъзилар Дурбек — Мирзо Улугбекнинг адабий тахаллуси деса, бошқа бирлари «Юсуф ва Зулайхо» достонини Хомидий Балхий, гохида Сайфий, гоҳ Ахмадий каламига мансуб, деб кўрсатишмоқда. Афсуски, бу фикрлар ишончли эмас. Пировардида: ўзбекча «Юсуф ва Зулайхо» достонини ким ёзган? — деган савол тугилади.

Профессор Б. Валихўжаевнинг «Ўзбек адабиётида эпик поэзия тараккиёти тарихидан» деб номланган тадқиқотида «Дурбек» тахаллуси билан ижод этган шоирнинг ўтганига шубҳа билдирилади, унинг таъкидлашича, ЎзФА Шаркшунослик институти кўлёмалар фондида сақланаётган мазкур асарнинг қадимий кўлёмма нусхаларида Дурбек номи учрамайди. Бу ҳол СамДУ илмий кутубхонасида сақланаётган 212830 рақамли нусхада ҳам такрорланган бўлиб, бундан ташқари асарнинг муқаддимасида келтирилган тарих:

Зод эди тарих таки хою дол,
Муддати хижратдин ўтиб моху сол,

—тарзида эмас, балки:

Зод эди тарих даги айну дол,
Муддати хижратдин утуб моху сол,—

деб берилган. Шу боисдан асарнинг кириш қисмида келтирилган тарихдан аввалгидан 812 эмас, балки 874 х, ижрий (1469—1470 мелодий) йил келиб чиқади. Олимнинг фикрича, асар муқаддимасида келтирилган Султон Хусайн Бойқаро мадҳи бу тарихнинг тасодифий эмаслигини кўрсатиб туради.

Диккатга молик томони шундаки, бу ҳол достоннинг энг қадимий кўлёмма нусхаларида ҳам учрайди. Китоб муқаддимасида келтирилган тарих Туркиядаги кўлёммада:

Муддати хижратдин ўтуб, моху сол,
Зод эди тарих таки айну дол.

Париж нусхасида:

Зод эди тарих доги айну дол,
Муддати хижратдин ўтуб моху сол, —

деб ифодаланган. Бу ерда сатрлар ўрни алмашгани ҳисобга олинмаса, деярли ҳар учала нусхада ҳам тарих бир хил берилган. Аммо бу асарнинг ёзилиш тарихи эмас, балки мазкур асар ёзилишига сабаб бўлган воқеа санасидир. Фикримизни ойдинлаштириш учун куйидаги сатрлар келтирамиз:

Балх эрур даҳрда уммул билол, Мазҳари ислому таки адлу дол. Жумла акобирнинг эди манзили, Сокин эрур анда набию вали. Бўлди фалак гардишидин дори зулм, Халки анинг бўлди гирифтори зулм. Зод эди тарих таки айну дол, Муддати хижратдин ўтуб моху сол. Калъайи Балх ўлди чу дарвоза банд, Пояйи зулм ўлди бағоят баланд...

Кўриниб турибдики, гап Балх шаҳри калъаси дарвоза банд этилиши, яъни камал тарихи ҳақида бораётир. Демак, асар ёзилишига 1470 йили Балх да бўлиб ўтган воқеалар

туртки берган. Буни асарнинг ёзилиш санаси деб тушунаётган олимларимиз асар муаллифини аниқлашда ҳам янглиш фикр юритмоқдалар. Афсуски, юкоридаги сатрларда дostonнинг ёзилиш санаси хусусида кичик бир ишора ҳам йўк. Адабиётшунос олима Фозила Сулаймонова ўзининг «Юсуф ва Зулайхо» дostonининг Навоийга нисбат берилган Париж кўлёмаси хакида» деб номланган маколasiда бу асарни 1490 йили Дурбек ёзган деб исботламокчи бўлади ва Париж нухасидан куйидаги Хусайн Бойкаро мадхини келтиради:

Шoхи замон сояи лутфи илох,
Хомии дин динига пушту панох.
Тоати эрур бoрига фарзу айн,
Шoхи Абдулгoзий Султон Хусайн.
Юсуф эрур Миср ичинда бу дам,
Сўзида Исо дамидур дам-бадам.
Дахрга улдур чу султони аср,
Мадху саносин дер улус назму наср...
Бўлсун ўшал давлату умринг фузун,
Салтанатинг динида бўлсун узун.
Зотинг эрур чунки улуска панох.
Ўз панохида сени тутсин илох.

Олиманинг таъкидлашича, Хусайн Бойкаро Хурoсон тахтига ўтиргач, Дурбек асарига номаълум шоир мадхия кўшиб, асарни кўчиртирган. М. Диёрининг фикрига караганда, бу багишлов Алишер Навоий каламига мансуб бўлиб, уни буюк шоиримиз Дурбек асарига кўшиб Султон Хусейн Бойкарога такдим этганини мантик такозо этар эмиш «Юсуф ва Зулайхо»нинг «Китоб назмининг ибтидоси» бoбида асар муаллифи кенг меҳнаткашлар oммасининг oгир ахволини кўриб ачинади, Балх вокеалари тадрижидан хабардор эканини маълум килади:

Калъайи Балх ўлди чу дарвоза банд.
Пояйи зулм ўлди багоят баланд.
Айлади каххор чу изхори кахр,
Бўлди гирифтор халойик башахр.
Хукм била кирди улус ичкари,
Хосили умрин кўюбон ташкари.
Шахр чу дўзах киби зиндон эди,
Ташкари чун равзайи ризвон эди,

Ташкари эрур бари нозу наим,
Шахр ичида эрди азоби алим.
Ташкари эрди бари полизу бог,
Шахр ичида эрди бaсe дарду дог.
Тошта эди сабзаву оби равон,
Шахр ичида эрди юз оху фигон.
Тошта эди неъмат ила гашт гох,
Шахр ичида шарбат эди оби чох.

Тошта ўшал сухбату гулзор эди,
Шахр ичида меҳнату булжор эди.
Тошта эди жумлаи айшу тараб,
Шахр ичида эрди баче сўзу таб.
Халк бу шахр ичра безиндон эди,
Меҳнат ўтидин бори бирён эди.

Учар эди кўзларидин накши нон,
Кўз ёши эрди магар оби равон.
Барчаси мафлуку тиги даст эди,
Борча узум хасратидин маст эди.
Борчанинг ул токатидин ток эди,
Барча уни гуссасидин кок эди.
Борчанинг ул жони ба бонги суруд.
Дер эди: «шафтолию себу муруд!»
Барчаси хасрат била лайлу нахор
Дер эдилар: «Олию оби анор!»
Ушбу кабил халк уч ойи тамом,
Ер эдилар гуссаю гам субху шом.
Банда алар бирла гирифтор эдим,
Барчасидин вокифи асрор эдим...

Халкнинг огир ахволдан хабардор бўлган бу шоир ким эди? Балх шахрига ўша йиллари ўзбек тилида ёзадиган кайси шоир борган эди? Тарихий манбаларни кўздан кечирсак, бу саволларга қисман жавоб топилади.

Маълум бўлишича, хазрат Навоий Балх шахри ва унга якин вилоятларга бир неча марта борган. Баъзида давлат топшириклари билан бу шахарга келганида анча муддат қолиб кетишга мажбур бўлади. «Мураккайи Алишер Навоий» деб номланган шоир альбомидан ўрин олган Абдурахмон Жомий мактубларининг бир қисми Хиротдан Балхга, Навоий номига йўлланган эди.

Шоирнинг Балх шахрига биринчи сафари 1469—1470 йилларга тўғри келади. Бу ҳақда Мавлоно Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида муфассал маълумот берилган. Тарихчининг гувоҳлик беришича, Султон Хусайн Бойқаро аввалига Балх хокими Аҳмад Мушток билан ярашиш чораларини излаб кўради. Охири илож топа олмагач, кўшин тортиб Балх устига юриш бошлайди. Аҳмад Мушток Султон Хусайннинг жуда катта кўшин билан келаётганини эшитиб, Балх шахрининг барча истехкомларини мустаҳкамлайди. Султон Хусайн кўшинлари Балх шахрини камал қилади. Шахар атрофи амирлар ўртасида таксимланиб, Амир Навоий бошқа амирлар каторида Балхнинг Ширхор дарвозасини аскаргоҳ қилади. Хусайн Бойқаро кўшинлари шахарга сув берадиган хандакларни шох, хашак ва тупрок билан тўлдириб, ўзани бошқа тарафга буриб юбордилар. Балх камали анча узок чўзилади. Камалда қолган шахар аҳолисигина эмас, хатто шахар ташқарисидаги Хусайн Бойқаро аскарлари ҳам очликдан қийналишади. Бу ходиса уч-тўрт ой давом этгач, Амир Алишер озик-овқат олиб келиш учун Балх шахридан Хиротга юборилади. Бу ҳақда «Ҳабиб ус-сияр»да қуйидагича маълумот берилади: «Алқисса, Балх шахари ва қалъасининг мустаҳкамлиги, захирасининг мўллиги сабабдан камал муддати уч-тўрт ойга чўзилди, кўпинча эрта тонгдан то шомгача жангу жадал

билан машгул бўлиб, «хушёр бўл!» деган наъра Кайвон айвонидан ҳам ўтди... Шу вақтнинг ўзида камал вақтининг чўзилиб кетиши натижасида олий ўрдада кахатчилик бошланди, сипохийларда кимирлашга мажол колмади, юришга имкони бўлмаган кишилар коча бошладилар, чунончи, зафар нисбатлик узанги мулозаматида икки мингдан ортик одам колмади. Амир Музаффар барлоснинг Амударё бўйидан зафар ворис Кавкабга келганидан кейин «Низомуддин Алишер дорулсалтана Хиротга бориб, Хуросон вилоятидан имкони борича галла тўплаб, Урдуга юборилсин» деган катъий фармойиш берилди. Ул жаноб фармойишга биноан икки-уч минг харвор галла тўплади ва кўчманчи арабларнинг туяларини кира килиб ортиб Балхга юборди»

Худди шу воқеа Хофиз Нурмухаммаднинг «Тарихи Мазори шариф» асарида сал бошқача шаклда баён этилади. Унда Ахмад Мушток исёни хақида бир огиз ҳам гапирилмаса-да, Алишер Навоийнинг Балхга бориш сабаби тубандагича иншо қилинган:

«...Кунларнинг бирида Мирза Бойкаро бу можаро тафсиллини билиб, тезда мактуб орқали дорулсалтана Хиротга маълум қилинишини лозим топди. Султони олийшон бу шарху тафсиллини таҳдик этиш учун Буюк Амир Алишерни Балхга равона қилди. Бу вазифа равшан-назир, яъни Амир Алишер... хақиқати холни тўла мушоҳада қилиб, Хиротга мактуб йўллади...»

Юқоридаги маълумотлардан аёнки, Алишер Навоий бу можаро тафсиллини билиш ва аниқлаш мақсадида Балх шахрига жўнатилган. Асар давомида Хусайн Бойкаронинг катта лашкар билан у ерга исёни бостириш учун боргани таъкидланади. Навоийнинг Балх шахрига навбатдаги сафари 1473—1474 йилларга тўғри келади. Бизга маълумки, Абдурахмон Жомий 1472 йилнинг кузида Маккага отланиб, 1474 йилнинг ўрталарида Хиротга қайтиб келган эди. Бундан Балхда хабар топган Мир Алишер устози номига мактуб йўллайди ва жавоб тариқасида рукъа олади. Демакки, бу ёзишма 1474 йил охирида бўлиб ўтган.

Шоирнинг укаси Амир Низомиддин Дарвешали китобдор ва айникса, шахзода Бадиуззамон Мирзо Балх хокими бўлган даврда Навоий бу шахарга тез-тез бориб турган. Бу ҳақда «Равзат ус-сафо», «Хабиб ус-сияр» асарларида маълумотлар мавжуд. «Равзат ус-сафо»да келтирилишича, 1497 йили Хусайн Бойкаро Балх хокимлигига Бадиуззамонни тайинлаб, Хиротга қайтади, орадан кўп вақт ўтмай, яна Балхга юришга қарор қилади. Аммо Алишер Навоий: «Агар фармони олий берилса, банда Балхга бориб, мирзо Бадиуззамонга насихат қилсам ва уни подшоҳнинг мурувватларига умидвор қилиб харна бўлса ҳам, дилозорлик биёбонидан хизматкорлик бурчагига қайтарсам», деб илтимос қилди. Бу фикр подшоҳнинг хумоюн миждозига мувофиқ тушиб, Амир Алишер мақсад тарафига юзланди. Балх яқинига боргач, шахзода одатни тутиб, ул азиз меҳмоннинг шарофатлик қадамини бир бахт деб ҳисоблаб, таъзиму ҳурмат лавозими адоси бобида муболага кўрсатди ва яхши умид билан зиёфат ва меҳмондорчилик маросимини жойига қўйди. Соҳиб тадбир амир Алишер яхши сўзлар билан Бадиуззамон мирзони отасига итоат этишга кўндирди...»

Аммо Алишер Навоий Бадиуззамонни энди кўндирган пайтда, унинг саъй-ҳаракати билан сулх тузилишини истамаган Низомулмулк ва яна бошқа кишилар игвосига учган Хусайн Бойкаро Бойкаро қутволи амир Ислоҳ Барлосга «Бадиуззамон мирзо овга, шахар ташқарисига чиқиши билан шахар даврвозалари унинг юзига ёпилсин» мазмунида фармон юборади. Бу фармондан шахзода хабар топгач, Навоийнинг барча уринишлари бекор кетади.

Ҳазратнинг Балхга бориши билан боғлиқ бўлган худди шу ҳолат «Хабиб ус-сияр»да ҳам

тафсил ёритилган. Унда таъкидланишича, Навоий Султон Хусайнни Бадиуззамон мирзонинг таъзирини бериб кўйиш ва Балхга кўшин тортишдан тўхтатиб қолиб, ота-болани яраштириш мақсади Балхга жўнаб кетади.

Булардан равшан бўладики, Навоий Балхда уч-тўрт ой эмас, балки ундан ҳам ортик муддат қолиб кетади. Шоир, бу сафарлари пайтида кўпинча, ўзаро низоларни бартараф этиш, юртда тинчлик ва осойишталик ўрнатиш, илму маданият, санъат ва адабиёт масалалари ҳамда бу харларда ҳам турли бинолар барпо этиш ишлари билан машгул бўлади.

«Юсуф ва Зулайхо» достонининг муаллифи асар мукаддимасида кўнглида бурундан шун асар яратиш нияти борлигини, ана шу кўп йиллик режасини амалга ошириш, назм силкига кирити учун хийла вақт сарфлаганини маълум қилган эди:

Бор эди кўнгулда бурундан бу азм, Турки тили бирламу қилсам бу назм. Ушбу маҳалда анга боис магар, Бўлди яна бир неча соҳиб назар. Бандага дедилар аларким бу дам; «Бўлгил ўшул қавлингга собит на дам, Кўйма талаб устида таъбингни сушт, Айла бу азмингни тамоми дуруст. Қиссайи Юсуфни тамою айла назм, Турки тили бирла қилиб азму жазм. Қолгай охир саҳфасида ёдгор

Сендан ўшал қисса ўтуб рўзгор...» Банда ўшал ҳолда қилдим шуруъ, Шукр қилиб, тенгрига айлаб ружуъ. Олдим ўшал лаҳза давоту қалам, Саҳфаи қогоз уза урдум рақам. Давлати тавфиқни истаб мудом, Тангри таолодин ўшал субҳу шом. Ушбу мушавааш кўнгул айёми чанд, Қилди қалам нўғи билан сўзни банд. Эрдуну ҳотир ҳу мусаммам бу азм, Айлади бу қиссани дар силқи назм...

Бундай улуг ва олижаноб ният бошқа шоирлар қаторида Алишер Навоийда ҳам бўлганини унинг «Тарихи ҳуқамо ва анбиё» асари мисолида кўриб ўтдик.

«Юсуф ва Зулайхо» достонининг қириш қисмидаги ҳамдунатъ бобларидан сўнг «Султон Хусайн Мирзонинг мадҳи» келади. Бу мадҳ Париж нусҳасида ҳам, Туркия нусҳасида ҳам, Самарқанддаги қўлёзмада ҳам учрайди. Тадқиқотчилар бағишлов Навоий қаламига мансуб эканини тан оладилар. Улуг шоир бошқа бир муаллифнинг асарига уни қиритиб, Хусайн Бойқарога тақдим этган, деган фикрга эса ишониш қийин. Чунки Навоийдек қалами қудратли шоирнинг бундай ишга қўл уриши гайритабиийдир. Модомики, «Юсуф ва Зулайхо» мукаддимаси Мир Алишер томонидан ёзилган экан, у асарнинг қолган қисмини ҳам давом эттирган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас!

Албатта, «Юсуф ва Зулайхо» достонининг қадимий нусҳаларида «Дурбек» номи учрамаганидек, ҳозирча бирор қўлёзма нусҳада «Навоий» ёки «Фоний» таҳаллусларига ҳам дуч қелмадик. Аммо, «Хайрат ул-аброр» достонидаги:

Қуллуги ҳонларга қелиб фарзи айн,
Қонлару шохлар шохи Султон Хусайн...

«Фарҳод ва Ширин» достонидаги:
Расул хайлига сархайли сипоҳ ул,
Алар бори сипоҳ хайл ичра шох ул.
Салотиннинг ҳам андоқ сарпарози,
Эрур гўё азалдин Шохи Қозий...
Наби шаръига берган эбу зайн ул,
Салотин сарвари Султон Хусайн ул...

сатрларини «Юсуф ва Зулайхо» достони мукаддимасидаги Султон Хусайн мадхи билан таккосласак, бу учала асардан келтирилган сатрлар бир шоир каламига мансублиги ойдинлашади.

Алишер Навоий «Тарихи хукамо ва анбиё»да Яъқуб ва унинг фарзандлари хакида маълумот беради, шунингдек, Юсуф хакидаги киссани насрий йўлда баён этади. Агар бу асардаги насрий сюжет билан мазкур туркий достон воқеаларини бир-бирига киёсласак, бир катор умумийлик ва ўхшашлик борлигини сезамиз.

Айрим тилшунос олимларимиз бизгача етиб келган «Юсуф ва Зулайхо» достонининг туркий нусхаси Алишер Навоий асарлари тилига гоят яқинлигини эътироф этадилар. Менингча, тилшунос олимларимиз ўз кузатишларида янглишмаган. Шундай экан, биэ гох Дурбекка, гох Сайфийга, гох Улугбекка, гох Хомидий Балхийга, гох, Ахмадийга нисбат бериб келган бу достонни хазрати Алишер Навоий ёзмаганмикин?.. Ўйлаймизки, бу масалага тадқиқотчилар аниқлик киритишади.

Эргашали ШОДИЕВ, филология фаилари доктори, профессор